

ДИНАМІЧНІ МОДЕЛІ ПЕРЦЕПТИВНОЇ ЛЕКСИКИ (на матеріалі української, польської та англійської мов)

Деменчук О. В. Динамічні моделі перцептивної лексики (на матеріалі української, польської та англійської мов).

У розвідці описуються динамічні моделі перцептивної лексики української, польської та англійської мов у вигляді конструктів, що реалізують *дериваційний тип ситуації* – тип співвідношення дериваційного потенціалу вихідного та дериваційний імплікаціонал цільового стану справ. Дериваційний тип ситуації осмислюється в аспекті певного типу семантичного відношення, що засвідчує модифікацію предикатно-актантних структур вихідного та цільового стану справ на основі зміни рольових, комунікативних, таксономічних, референційних і дейктичних характеристик учасників перцептивної ситуації.

Ключові слова: динамічна модель, семантична деривація, перцептивна лексика, актант (учасник), семантичні відношення, вихідна ситуація, цільова ситуація.

Деменчук О. В. Динамические модели перцептивной лексики (на материале украинского, польского и английского языков).

В статье описываются динамические модели перцептивной лексики украинского, польского и английского языков в виде конструктов, реализующих *деривационный тип ситуации* – тип соотношения деривационного потенциала исходного и деривационный импликационал целевого положения дел. Деривационный тип ситуации осмысливается в аспекте определенного типа семантического отношения, свидетельствующего о модификации предикатно-актантных структур исходного и целевого положения дел на основе смены ролевых, коммуникативных, таксономических, референциальных и дейктических характеристик участников перцептивной ситуации.

Ключевые слова: динамическая модель, семантическая деривация, перцептивная лексика, актант (участник), семантические отношения, исходная ситуация, целевая ситуация.

Demenchuk O. V. The dynamic models of perception vocabulary (based on the Ukrainian, Polish, and English languages).

The article describes dynamic models of perception vocabulary in the Ukrainian, Polish, and English languages in the form of a construal that realizes *the derivational type of a situation* – the type of source derivational potential and target derivational implication of state of affairs correlations. The derivational type of a situation is viewed in the aspect of a certain type of semantic relations, indicating the modification of the source and target state of affairs predicate-actant structures based on the perception situation participants' role, communicative, taxonomic, referential and deictic characteristics exchanges.

Key words: dynamic model, semantic derivation, perception vocabulary, actant (participant), semantic relations, the source situation, the target situation.

На сучасному етапі ефективність розв'язання будь-якої проблеми в мовознавстві значною мірою залежить від того, наскільки всебічно дослідник проводить аналіз мовного явища, зважаючи інколи не стільки на власне лінгвістичну характеристику об'єкта дослідження, скільки на його гносеологічну властивість бути елементом мовної когніції, що відображає особливості природи людського знання, закономірності пізнавальної діяльності людини, специфіку її мисленневих стратегій тощо. Представляючи когнітивний (у широкому сенсі) вимір об'єкта дослідження, такого типу характеристики засвідчують його динамічний потенціал, який у сфері лексичної семантики набуває форми теоретичного конструкта під назвою семантична деривація. Когнітивний складник визнається ключовим параметром семантичної деривації лексики, оскільки, як вважають, фіксує «стійкі асоціації, пов'язані з уявленням про явище, яке позначає слово» [7, с. 193].

Дослідження динамічних моделей семантичної деривації мовних одиниць, які проводяться в межах когнітивної лінгвістики, ставлять за мету описати типи або способи переходу від одного значення до іншого. При цьому наголошується, що способи переходу однакові для будь-якого рівня (лексичного, словотвірного, граматичного), зважаючи на те, що на цих рівнях задіяні спільні семантичні механізми. З цієї перспективи не принципово, чи семантична деривація розглядається в аспекті так званої схеми Куриловича (презумпція дериваційного зв'язку окремих значень із «головним (вихідним) значенням»), чи схеми Якобсона (презумпція виведення окремих значень із загального значення, інваріанта), оскільки важливішим є завдання з'ясувати загальні когнітивні механізми, які лежать в основі семантичної деривації. Доцільним у цьому сенсі було введення в лінгвістичну семантику поняття концептуальної схеми – конструкта, який

представляє різні значення багатозначного слова як єдине ціле. «Концептуальна схема вміщує уявлення про конструктивні елементи тієї або іншої концептуальної конфігурації; вона може співвідноситися із значенням не лише однієї мовної одиниці, але й також синонімічного ряду; ряду похідних слів різних частин мови, що перебувають у відношенні перекладної еквівалентності» [1, с. 584]. Така позиція корелює з ідеєю системності семантичної деривації, що передбачає з'ясування особливостей семантичного потенціалу мовної одиниці та динаміки розвитку її семантичної парадигми.

Динаміка розвитку семантичної парадигми перцептивної лексики розглядалася в аспекті: а) регулярних семантичних зв'язків (Ю. Д. Апресян, О. О. Тараненко); б) процедур діатетичного або категорійного зсуву (О. В. Падучева, Г. І. Кустова, Р. Й. Розіна); в) базових когнітивних стратегій прототипного сценарію (фрейму) як складової концептуальної схеми (Р. Ленекер, В. М. Телія, Г. А. Залізник). Відповідно до зазначених аспектів виокремлювалися моделі регулярної багатозначності окремих тематичних класів перцептивної лексики, установлювалася специфіка реалізації основних механізмів семантичної деривації перцептивів, з'ясовувалися основні стратегії розширення похідних значень перцептивних фразеологізмів.

Осмислення перцептивної лексики в аспекті динамічної моделі багатовимірною типу спонукає розглянути семантичну деривацію перцептивів як багатоаспектне (мультипарадигмальне) явище, яке засвідчує співвідношення вихідної та цільової ситуації за параметром певного типу дериваційного зв'язку.

Мета розвідки – описати динамічні моделі перцептивної лексики в українській, польській та англійській мовах, з'ясувати особливості семантичного потенціалу перцептивів зіставлюваних мов та встановити динаміку розвитку їх семантичної парадигми.

В аспекті ситуативної природи похідності модель деривації доцільно представити у вигляді конструкта, формат якого реалізує дериваційний тип ситуації – відношення мотивованості дериваційного потенціалу вихідного та дериваційного імплікаціоналу цільового стану справ. У такому вигляді дериваційний тип засвідчує спосіб розширення концепту перцептивної ситуації, розширення до меж семантики емоційних, ментальних, поведінкових, семіотичних та оцінних стратегій суб'єкта сприйняття. Розширення концепту перцептивної ситуації може бути реалізоване на основі:

а) конверсивних (векторних) дериваційних відношень. Такого типу відношення містять вказівку на два напрямки орієнтації векторної величини: «основний для відповідної ситуації та побічний, який міг би ставати основним при зміні на протилежну точку зору на учасників або обставини відповідної ситуації» [5, с. 74], пор. семантичні конверсиви перцептивного типу, що реалізують смисли: 'ідентифікація перцептивної властивості – вияв перцептивної властивості': англ. *I smell the rose vs. The rose smells good*, але укр. *Нюхаю квіти vs. Квіти пахнуть*; пол. *Wącham kwiaty vs. Kwiaty pachną*; 'вияв перцептивної властивості': укр. *Листя шелестить на вітрі vs. Вітер шелестить листям*; пол. *Liście szeleszczą na wietrze vs. Wiatr szeleści liśćmi*; англ. *Leaves rustle in the wind vs. The wind rustles leaves*. Основним способом зміни вихідної ситуації при «векторній» деривації визнається стратегія «зсуву фокуса уваги» – «зміщення центру уваги з одного учасника на іншого – за рахунок діатетичного зсуву, який підвищує в ранзі одного та понижує іншого» [3, с. 158];

б) актантних дериваційних відношень, що регламентують зміни складу або типу учасників або їх референції. Такі перетворення засвідчують: збільшення або зменшення числа обов'язкових учасників вихідної ситуації, пор.: укр. *Грім перелякав мене vs. Я перелякався*; пол. *Grzmot przstraszył mnie vs. Ja się przstraszyłem*; англ. *The thunder frightened me vs. I got frightened* (вилучення учасника зовнішньої причини), зміну типу учасника ситуації, пор.: *Я почув скрипіння підлоги vs. Мені почулося скрипіння підлоги* (зміна типу учасника в напрямі Перцепт → Уявний Перцепт. Зазначимо, що в польській та англійській мовах названа ситуація уявного сприйняття зазвичай реалізується через модальну предикатну конструкцію з пропозиціональним актантом, пор.: пол. *Wydaje mi się, że słyszałem skrzypienie podłogi*; англ. *It seems to me that I heard a floor creaking*. Поза тим, в англійській мові допускається вживання пасивної конструкції, пор.: *A floor creaking is heard*, або вживання перцептивного дієслова у формі Present Continuous, пор.: *In the novel I can believe he is saying such things, perhaps because I am hearing his voice in my head* (9), або його референційних характеристик: зокрема, у польській мові перцептив *widzieć* – «postrzegać kogoś lub coś wzrokiem»: *Widział go kątem oka* (10) допускає рефлексивну та реципрокальну діатезу, пор.: *widzieć się I* – «widzieć swoje odbicie w czymś»: *Widzieć się w lustrze, szybie, wodzie* – реалізована рефлексивна

корелативність та *widzieć się 2* – «*widzieć siebie wzajemnie, widzieć jeden drugiego*»: *Nie widzieli się w ciemnościach; Z trudnością widzieli się we mgle* (там само) – реалізована реципрокальна корелативність. В українській та англійській мовах названі тематичні перцептиви частково реалізують реципрокальну корелативність лише в ситуації взаємної зустрічі, пор.: *бачитися* – «зустрічатися, бувати разом де-небудь» (4, т. 1, с. 115); *see* – «to meet one another» (8);

в) імплікативних дериваційних відношень, які «ґрунтуються на ЗВ'ЯЗКУ компонентів та зв'язку ситуацій або фрагментів однієї й тієї ж ситуації» [2, с. 57]. В аспекті перцептивної лексики такого типу відношення засвідчують розширення концепту ситуації: «(а) на зовнішні ситуації на основі ЗВ'ЯЗКУ між цими ситуаціями (*вигляд з вікна* – те, що можна *побачити*) або (б) на інші, ієрархічно більш «високі» внутрішні стани – теж на основі їх зв'язку, але вже у самій внутрішній сфері людини (*Бачу, як він виходить із кімнати* → *Бачу, що він незадоволений* – 'розумію')» [там само, с. 419]. На рівні учасників ситуації результат такого розширення засвідчує залучення (висунення на передній план) актанта, який реалізує смисл 'наслідок зміни перцептивного стану справ'. Порівняймо виникнення перцептивної імплікації у дієслова *тиснути*: укр. *Водій тисне на педаль* → *Черевик тисне мені ногу*; пол. *Kierowca ciśnie na pedał* → *Buty mnie cisną*; англ. *The driver pinches* [urges, presses] *a horse* → *The shoe pinches*, де вихідна структура реалізує ролі Пацієнса (суб'єкт зміни) та Експерієнцера (суб'єкт відчуття), а цільова – лише Експерієнцера.

Зазначимо, що імплікативні відношення можуть орієнтуватися на інформаційний потенціал місткішого конструкта – загальну когнітивну модель, втілену, зокрема, у форматі прототипної ситуації. Слугуючи «джерелом (постачальником) матеріалу для похідних значень», такого типу ситуація забезпечує розширення на основі імплікацій – додаткової інформації, що вказує на наслідки певного типу зміни світу [2, с. 39]. Цільова ситуація використовує в цьому разі інформацію, яка міститься в суміжній зоні концепту, і тому часто така деривація кваліфікується як «необґрунтована», принаймні в аспекті зв'язку вихідного та похідного значень. Так, дериваційний зв'язок значень фразеологізму *світу* (*світа*) [*білого* (*божого*)] *не видно* (*видно*) – «1. Зовсім нічого не можна побачити, розрізнити зором; стає або стало темно (від сильної зливи, хуртовини, туману, пилу і т. ін.)»: *Якось він недобре прикрив лантух, кури повилазили і давай літати по*

*хаті, битись у вікна, кудкудакати. Збили таку пилуку, що світа не видно; «2. Когось чи чогось дуже багато»: У нашому селі за Савлуками світу не видно: що хата, то й Савлук (4, т. 1, с. 87) ґрунтується на імплікації «висока щільність – велика кількість» (висока щільність однорідних об'єктів, що обмежує візуальне спостереження, осмислюється як скупчення цих об'єктів у великій кількості – реалізація трансформаційного зв'язку «образ-схема ОБЧИСЛЮВАНЕ – образ-схема МАСА / ЗЛИТТЯ»). Дериваційний зв'язок внутрішніх форм польського та англійського фразеологізмів *nie widzieć dalej własnego nosa* – «mieć ograniczone horyzonty, zainteresowania»: *Nie patrzy dalej niż czubek swojego nosa, nie ma z nim właściwie, o czym pogadać* (10); *not to see an inch beyond one's nose: As the opposite is also so, the priority is evident but does the vision exist among men who sometimes fail to see beyond the end of their noses?* (9), використовує імплікацію «візуальне зосередження – візуальне обмеження» (зосередження погляду на певній точці, обмежує сприйняття у візуальній перспективі). Імплікативним дериваційним відношенням також відзначено англійський фразеологізм *show the red card* – «to be sent off during a game», в якому внутрішня форма та значення співвіднесені на основі причинно-наслідкового зв'язку;*

г) категорійних дериваційних відношень, які передбачають розширення на основі АНАЛОГІЇ у спосіб специфікації таксономічного класу учасника, що зумовлює зміну таксономічної категорії дієслова, пор.: *A туман, наче ворог, закрив море і хмароньку рожевую* (4, т. 3, с. 164–165); *Mgła zakryła piękną widok* (10); *Snow covered the fields* (8) – Т-категорія Подія vs. *В салон повіяло итормовою прохолодою, і адміністратор закрив двері* (4, т. 3, с. 164–165); *Zakryć nogi pledem* (10); *Cover the whole with a stratum of charcoal* (8) – Т-категорія Дія, або зміну тематичного класу дієслова, пор.: *Тиша. Навіть чути, як жолудь, токуючи по гілках, падає на кореневища* (4, т. 11, с. 385); *Słyszał muzykę i głosy dochodzące zza ściany* (10); *Didn't you hear the doorbell?* (8) – сприйняття vs. *Я ще перед постом чула, що наймичка від неї відійшла* (4, т. 11, с. 385); *Słyszałem, że masz piękną dom* (10); *to hear news* (8) – інформація.

Окремим випадком категорійних відношень, які засвідчують розширення концепту ситуації на основі аналогії, є перенесення на базі денотативної тотожності фрагмента (так звана «денотативна аналогія»). На відміну від власне категорійних модифікацій, похідність на основі

денотативної аналогії вибудовується в такий спосіб: «у похідному значенні використовуються істотні ознаки вихідного і при цьому не відбувається категорійного зсуву. Тобто йдеться про таку семантичну деривацію, коли в похідному значенні: 1) зберігається деякий істотний компонент вихідного значення; 2) не змінюється денотативна якість актантів і, головне, – денотативна якість «твірного» компонента» [2, с. 56], пор.: укр. *Батько побілів дерева* vs. *Іній побілів дерева*; пол. *Ojciec pobielil drzewa* vs. *Szron pobielil drzewa*; англ. *Father whitened trees* vs. *The hoar-frost whitened trees*, де у похідній конструкції змінюється: а) тип каузатора (*батько* → *іній*); б) якась частина значення без появи нових компонентів. Натомість інша частина значення ('каузував дерева білими') повністю зберігається.

Динамічні моделі семантичної деривації перцептивної лексики української, польської та англійської мов доцільно представити у вигляді конструкта, який реалізує *дериваційний тип ситуації* – тип співвідношення дериваційного потенціалу вихідного та дериваційний імплікаціоналу цільового стану справ.

Дериваційний тип ситуації визначається характером семантичних відношень, які засвідчують модифікацію предикатно-актантних структур вихідного та цільового стану справ. Модифікація перцептивної ситуації може бути реалізована за типом конверсивних, актантних, імплікативних і категорійних відношень. Реалізація кожного з типів зумовлена чинником зміни рольових, комунікативних, таксономічних, референційних і дейктичних характеристик учасників.

Конверсивні відношення регулюють дериваційні стратегії перцептивів у спосіб комунікативного ранжування учасників ситуації. Дериваційні стратегії актантних відношень орієнтуються на зміни у складі, типі або референційних властивостях учасників ситуації. Реалізація імплікативних семантичних відношень передбачає залучення актанта із суміжної зони концепту ситуації за ознакою наслідку перцептивного впливу. Зміст категорійних відношень визначають дериваційні стратегії специфікації таксономічного класу перцептивного учасника.

Література

1. Зализняк Анна А. Многозначность в языке и способы ее представления // Анна А. Зализняк. – М. : Языки славянских культур, 2006. – 672 с.

2. Кустова Г. И. Типы производных значений и механизмы языкового расширения / Г. И. Кустова. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 472 с.
3. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики / Е. В. Падучева. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 608 с.
4. Словник української мови: в 11 т. / Редколегія: І. К. Білодід (голова), Л. С. Паламарчук (заст. голови), А. А. Бурячок та ін. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
5. Тараненко А. А. Языковая семантика в ее динамических аспектах (основные семантические процессы) / А. А. Тараненко. – К. : Наукова думка, 1989. – 256 с.
6. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. 1. – 528 с. ; – Кн. 2. – 984 с.
7. Шмелев Д. Н. Проблемы семантического анализа лексики / Д. Н. Шмелев. – [2-е изд., стереот.]. – М. : КомКнига, 2006. – 280 с.
8. Random House Webster's Unabridged Dictionary [Електронний ресурс] : Electronic dictionary of American English. – Seattle, WA : Random House, Inc. ; Multimedia 2000, Inc. – Vers. 3.0.
9. The British National Corpus [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.natcorp.ox.ac.uk>
10. Uniwersalny słownik języka polskiego [Електронний ресурс] / [Pod redakcją S. Dubisza] : Płyta CD. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 2004. – Wers. 1.0.
Стаття надійшла до редакції 26.08.2014 р.